

A jugoszláv politikai emigráció tevékenysége Magyarországon

kutatási zárójelentés

A kutatás célja, menete

Az Országos Tudományos Kutatási Alapprogram (OTKA) posztdoktori kutatói ösztöndíja segítségével a Magyarországon működő jugoszláv, úgynevezett kominformista (*ibeovci*) emigráció tevékenységének teljes körű feltárását tűztem ki kutatásom céljául. Célkitűzésemet a pályázat benyújtásakor elkészített részletes munka- és programtervben vállalt ütemezésnek megfelelően elsősorban hazai és külföldi levéltári alap kutatások segítségével valósítottam meg. A magyarországi levéltári kutatásokat legfőképpen a *Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában* és az *Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában* folytattam, ahol előzetes várakozásaimnak megfelelően a legtöbb releváns forrással találkoztam. Kutatási témám tágabb történeti kontextusba helyezése és egy-egy emigráns portré megrajzolása szempontjából a *Politikatörténeti Intézet Levéltárában* folytatott kutatások is hasznosnak bizonyultak. Előzetes vállalásaimon felül a *Central European University Open Society Archive* levéltárában is kutatásokat folytattam, amelyek elsősorban az 1956-ot követő időszakra vonatkozóan bizonyultak hasznosnak. Külföldi levéltári kutatásaimat Belgrádban folytattam, ahol az *Arhiv Jugoslavije* (Jugoszlávia Levéltára) és a *Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova Republike Srbije* (Szerb Köztársaság Külügyminisztériumának Levéltára) levéltárakban végeztem alap kutatásokat. Előzetesen az emigránsok propaganda-tevékenységére vonatkozóan a Magyar Rádió hangarchívumában is releváns forrásokra számítottam, ezek azonban nem maradtak fenn. Kutatásom során a legnagyobb nehézséget ez okozta. A hiátust végül az Országos Levéltárban őrzött belgrádi diplomáciai anyagok releváns jelentéseivel pótolni tudtam.

A levéltári alap kutatások mellett sajtótörténeti vizsgálódásokat is folytattam. Az emigránsok sajtóban kifejtett propaganda munkájára vonatkozóan különösen a Magyar Dolgozók Pártja hivatalos sajtóorgánuma (*Szabad Nép*), a Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodájának lapja (*Tartós békéért, népi demokráciáért!*), a Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetségének lapja (*Naše novine*) és a magyarországi emigránsok 1951-től megjelenő lapja (*Za ljudsko zmago*) bizonyult különösen hasznosnak.

Kutatásom eredményei

A primer források, valamint a magyar és a szerb nyelvű szakirodalom segítségével sikerrel térképeztem fel a magyarországi emigráns közösség létszámát, nemzetiségi, társadalmi és szociális jellemzőit, feltártam politikai tevékenységüket és részletesen megvizsgáltam a hatalom különböző szerveihez fűződő viszonyukat. Kutatásaim során az emigránsok név szerinti listáját is sikerült összeállítanom. Ez alapján úgy látom, hogy 1948-1953 között 132 fő tartozott hosszabb-rövidebb ideig a politikai emigránsok közösségéhez. A létszám ugyanakkor lényegesen kevesebb a jugoszláv utódállamok történetírásában tényként elfogadott 450 fős létszámnál. A szignifikáns eltérés hátterében számos okot vélek meghúzódni, közülük legjelentősebbnek az eltérő módszertani megközelítéseket tekintem. A Magyar Dolgozók Pártjának vezetősége ugyanis kizárólag azokat a jugoszláv emigránsokat tekintette politikai emigránsnak, akik politikai menedékjogért folyamodtak és azt meg is kapták, Budapesten, illetve a főváros vonzáskörzetében telepedtek le és intézményes kapcsolatban álltak az MDP szerveivel.

Az emigránsok zömmel 1949 első felében érkeztek Magyarországra, nagy többségük fiatal, a huszas-harmincas éveikben járó férfiak voltak. Többségük a szomszédos jugoszláv tagköztársaságok területéről (Szerbia, Horvátország és Szlovénia) érkezett Magyarországra, ezen belül is legtöbben a Vajdaság Autonóm Tartományból. Mindez azonban koránt sem jelenti azt, hogy csak a határ közvetlen közelében élők emigráltak volna, és a többi jugoszláv tagköztársaság területéről is érkeztek Magyarországra. Mindez arra is utal, hogy sok esetben esetleges volt, hogy ki, hova emigrált. A források arra is utalnak, hogy a politikai tényezőkön túl a rokon és baráti kapcsolatok, ismeretségek is szerepet játszottak a döntések meghozatalában. Ezek a tényezők sok esetben azt is meghatározták, hogy az emigránsok a határ mely szakaszán, egyénileg vagy kisebb-nagyobb csoportokban lépték-e át az országhatárt. Lazar Brankovot és a vele együtt a jugoszláv nagykövetségről emigrálókat és néhány, Csehszlovákiából, az ottani emigráns közösségből áthelyezett emigránst leszámítva a határt valamennyien illegálisan lépték át.

Habár az emigránsok között magyarokat is találunk, többségük szerb nemzetiségű volt. Sőt, a Horvátország területéről érkezők körében is ők alkották a többséget. Mindez a Szovjetunióban és más kelet-európai országokban megszerveződött emigráns közösségekkel is hasonlatosságot mutat. Társadalmi helyzetüket tekintve zömmel falusi származásúak vagy első generációs városlakók voltak, körükben felülreprezentáltaknak tekinthetjük a kis- és középparaszti származásúakat, míg az értelmiségi háttérrel rendelkezők elenyésző számban

voltak közöttük. Tágabb történeti kontextusba helyezve mindez Jugoszlávia gazdasági fejlettségét és a korabeli társadalmi viszonyokat is jól tükrözi, ahogyan történeti okai vannak annak is, hogy az emigránsok jelentős része fiatalon csatlakozott a kommunista eszméhez és partizánként harcolt a második világháború alatt.

Az emigránsok magyarországi közössége politikai tevékenységet elsősorban propaganda vonalon fejtett ki Jugoszlávia felé. Kezdetektől részt vettek a Jugoszlávia területére sugárzott rádióműsorok szerkesztésében és cikkeket írtak különböző sajtóorgánumokba. A releváns sajtóanyagok áttekintése alapján úgy látom, hogy a hatalom érdemben a konfliktus kezdeti szakaszában, különösen Lazar Brankov révén vette igénybe az emigránsokat, saját emigráns lapjukat leszámítva az 1950-es évek elejétől érezhetően háttérbe szorultak. Meglátásom szerint mindez a magyarországi emigránsok háttérbe szorulását is jelzi az emigránsok egészét tekintve is. Az egyébként szlovén nyelven megjelenő *Za ljudsko zmago* a többi emigráns laphoz képest megkésve, csak 1951 májusától jelent meg. Az anyagi és pénzügyi nehézségek, a szakképzett munkatársak hiánya és állandó cserélődése azonban súlyosan a lapban megjelent cikkek minőségére és olvasottságára is egyaránt visszahatott.

A legjelentősebb magyarországi személyiségnek Lazar Brankovot tekintem. Brankov ugyanis tevékenyen részt vett az emigráció megszervezésében és politikai szerepének elmélyítésében. A Rajk-per harmadrendű vádlottjaként a „jugoszláv szálát” is ő biztosította, börtönévei alatt a hatalom különböző koncepciós perek előkészületei során rendre felhasználta. Rátermettsége, politikai előélete és emigrációs szervező tevékenysége alapján úgy vélem, személyében a politikai emigránsok kelet-európai közösségei is megfelelő vezető személyiségre tehettek volna szert. Perbe fogása, elítélése azonban belülről bomlasztotta a magyarországi emigráns közösséget és hozzájárult az emigránsok politikai tevékenységének háttérbe szorulásához. Újabb koncepciós perekre 1952-ben került sor. Az előzetes letartóztatásba helyezett nyolc emigráns közül végül egyéni perekben hat főt ítélték el, jórészt mondvacsinált vádak alapján. Mivel valamennyien az emigráció műveltebb részéhez tartoztak, többen az emigránsok kollektív vezetőségi testületében és a *Za ljudsko zmago* szerkesztőségi bizottságában is tagok voltak, emigrációból történő kikerülésük újabb érzékeny veszteséget jelentett a közösség számára.

Kutatásaim során az emigránsok mindennapjait is részletesen megvizsgáltam. A nehézségek a mindennapok területén is jelentkeztek. Miközben Brankov és az úgynevezett „diplomata csoport” a korabeli viszonyok között már-már luxusba beillő életkörülmények között élt, az emigránsok nagy többsége anyagi nehézségekkel, munka- és lakáshiánnyal küszködött. A nehézségeken csak fokozatosan sikerült úrrá lenni. Az is igaz, hogy a fenti

nehézségek nem csak az emigránsokat, hanem a magyar lakosságot is sújtotta. Budapest jelentős pusztítást szenvedett el a második világháború utolsó szakaszában, a háborút követő újjáépítés és a nehézipar erőteljes, importpótló fejlesztése pedig súlyos nehézségeket eredményezett. A magyarországi társadalom egészével összevetve a jugoszláv emigránsok életkörülménye sok tekintetben megegyezett vagy éppenséggel fölülte állt a magyarországi átlagnak.

Az anyagi nehézségeken túl az emigránsoknak komoly nyelvi nehézségekkel is szembe kellett nézniük. Többségük meglehetősen hiányos vagy éppen semmilyen magyar nyelvismerettel nem rendelkezett, ami továbbtanulásukat és munkába állásukat is megnehezítette. Az emigránsok moszkvai összevezetősége ugyanakkor nagy hangsúlyt helyezett felsőfokú diplomához juttatásukhoz; az 1952. őszi szemeszterben az emigránsok 70 százaléka valamely felsőoktatási intézet hallgatója volt.

A fluktuáció nagy arányától szenvedő, meglehetősen kis létszámú és zárt közösséget számos vélt vagy valós sérelem és személyes konfliktus terhelte. Mindennapjaik négyes kontroll alatt teltek. Legmagasabb szinten az emigránsok moszkvai Koordinációs Irodája és annak utódszervezetei, egy szinttel lejjebb a Magyar Dolgozók Pártja vezető szervei foglalkoztak velük. A kapcsolat azonban egyértelműen utasításos jellegű volt és korántsem volt mentes a súrlódásoktól. A harmadik szintet saját vezető testületük, míg a negyediket az állambiztonsági szervek jelentették. Az emigránsok egyébként meglehetősen bonyolult kapcsolatban álltak az Államvédelmi Hatósággal, mely egyszerre látta el védelmüket és megfigyelésüket, szemmel tartásukat is. Több emigránst is beszervezettek, illetve jugoszláv területen végzendő operatív és hírszerző tevékenységgel bíztak meg, több-kevesebb sikerrel. E bonyolult kapcsolat részleteivel az emigránsok életéről készített monográfiámban részleteiben is foglalkozom.

Az emigránsok életére a Sztálin halálát (1953. március) követően megkezdődött lassú, elhúzódó és fokozatos normalizálódás jelentett 1948-hoz hasonló hatást. Politikai szempontból végleg ellehetetlenültek és felmerült a hazatérés kérdése is. Mivel többségük erre a jugoszláv retorziótól tartva egyébként joggal nem vállalkozott, újabb problémaként jelentkezett beintegrálódásuk a többségi társadalomba. Az emigránsok jelentősebb része politikailag aktív megnyilvánulást egyre kevésbé fejtett ki, azok az emigránsok, akik viszont politikailag aktívak maradtak, egyéni és ideológiai törésvonalak mellett számos kisebb csoportra bomlottak. Politikai aktivitásuk szinte minden esetben leképezte a szovjet-jugoszláv és a magyar-jugoszláv párt- és államközi kapcsolatok alakulását.

Kutatásaim és a vállalt monográfia megírása során arra is nagy hangsúlyt helyeztem, hogy témámat nagyobb perspektívában is megvizsgáljam. A tágabb történeti keretet az eszkalálódó hidegháborús konfliktus, a szovjet-jugoszláv konfliktus és a magyar-jugoszláv kapcsolatok jelentették. Ahol arra lehetőségem nyílt, az emigránsok magyarországi összetételét és politikai tevékenységét más kelet-európai jugoszláv kominformista emigráns csoportokkal is összevettem. Magyarországi közösségük létszámát, mindennapjait és politikai aktivitását a szintén ekkor megszerveződő spanyol és görög politikai emigráns közösségekével is összehasonlítottam.

A kutatási eredmények közzététele

Kutatásaim eredményeit hazai és külföldi szervezésű nemzetközi konferenciákon a tudományos közösséggel is megismerttettem. Eredményeimről több alkalommal Újvidéken is beszámoltam, 2016 májusában részt vettem a Kölni Egyetemen *The Many Faces of Late Socialism* címmel megrendezett nemzetközi tudományos konferencián. Hároméves kutatómunkám eredményeit a Szegedi Tudományegyetem, a Hokkaido University és a Balkán történeti kutatások vezető angol nyelvű intézményének számító University College of London School of Slavonic and Eastern European Studies szervezésében az *International Workshop in Slavic and Eurasian Studies* című műhelykonferencián 2016. szeptember 19-én Londonban is ismerttettem.

Kutatásaim első eredményeit tanulmányok formájában mind a szakmai, mind a szélesebb olvasóközönség számára is elérhetővé tettem. Ösztöndíjam három éve alatt nyolc tudományos publikációm jelent meg a témában és további három szaktanulmány áll megjelenés alatt. A kutatási vállalkásaim között szereplő összegző monográfia kéziratát szintén elkészítettem. Tanulmányaim magyar és külföldi rangos folyóiratokban és tanulmánykötetekben jelentek meg, illetve állnak megjelenés előtt. Az összesen 12 munkám közül négy idegen nyelven (angolul és szerbül) íródott, öt írásom külföldön (Szerbia, Szlovénia, az Egyesült Államok és Németország) jelent meg vagy áll megjelenés alatt. Kutatásaim eredményeiről a jövőben is publikálni szeretnék és azokat az egyetemi órátartás kereteiben a hallgatókkal is meg kívánom ismertetni. Tudományos közleményeimben az ösztöndíj támogatását minden esetben feltüntettem, megjelent írásaimat az Open Access jegyében a Szegedi Tudományegyetem repozitóriumában elérhetővé tettem.

További kutatási lehetőségek

Emigrációtörténeti kutatásaim további kutatások kiindulópontját is jelenthetik. Egyik lehetséges irányt a mindennapok történetének vizsgálatában látom. A szovjet-jugoszláv konfliktus okai, mozgatórugói és az államközi kapcsolatokra gyakorolt hatása régóta jól ismertek a történészek előtt. Azt azonban, hogy mindez hogyan jelent meg a mindennapok során, a hétköznapi átlagember életében, csak kevesen vizsgálták. Emigrációtörténeti kutatásaim alapján úgy látom, a magyar-jugoszláv határ két oldalán élők megpróbáltak alkalmazkodni a megváltozott körülményekhez – erre a virágzó csempészet is utal –, de az is igaz, hogy a határra ereszkedő „vasfüggöny” számos nehézséget is okozott mindennapjaikban.

További kutatási irányt a Szovjetunióban és a kelet-európai szovjet szatellitállamokban élő emigránsok összehasonlító vizsgálata jelenthetné. Habár tanulmányok szintjén, egy-egy monográfia részfejezeteként több emigráns közösség életének egyes aspektusai ismertek, monografikus formában a csehszlovákiai emigránsok élete került feldolgozásra. (Ondřej Vojtěchovsky: *Z Prahy proti Titovi! Jugoslávská informbyrovská emigrace v Československu*, Praha, 2012.) Érdemesnek tűnne a többi Jugoszláviával határos országban (Románia, Bulgária, Albánia), valamint a Szovjetunióban és Lengyelországban megszerveződő emigráns közösségek alapos megismerése is, amely nemcsak a konfliktus eseménytörténetének, hanem az 1950-es évek Kelet-Európájának még alaposabb megismerését is szolgálhatná. Mindezt a térség történészeinek összefogásával, hosszabb kutatási projekt keretében látom megvalósíthatónak.

Szeged, 2016. szeptember 26.

Dr. Vukman Péter, PhD